

**НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТЕНДЕНЦИИТЕ В БЪЛГАРСКАТА
ПРЕВОДНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ
НА СРЪБСКИ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ТЕКСТОВЕ**

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**SOME INVESTIGATIONS OF THE TENDENCIES IN THE
BULGARIAN TRANSLATIONAL RECEPTION OF SERBIAN
REVIVAL TEXTS**

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

In this article the Bulgarian translational reception of the section devoted to the Bulgarian history in the enlightening work of Jovan Rajić called *История разних славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов* (1794-95) is examined. The reasons behind the translation of the work in hand in the first half of the 19th century by two Revival writers, At. Stoykovich and P. Sapunov, as well as in the second half of the 20th century by N. Dilevski, give us the opportunity to reveal the specific mechanisms of the act of translation in respect of the functions of Bulgarian literary language as a means of intercultural communication in the different periods of the development of Bulgarian culture.

Key words: *J. Rajić, At. Neskovich, P. Sapunov, N. Dilevski, translational reception, intercultural communication*

Поради спецификата на сръбско-българските книжовноезикови контакти, в рамките на които немалко съчинения са превеждани неколкократно в различни периоди от развитието на целевата култура, проблемът за превода на стари текстове на друг славянски книжовен език може да бъде изследван и в диахронен, и в синхронен план. Подобна възможност се открива във връзка с раздела, посветен на българската история, от емблематичното съчинение *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ, наипаче Болгаръ, Хорватовъ и Сербовъ* (1794 – 1795) на сръбския книжовник Йован Раич.

Както е известно, частта за България се ползва с популярност сред българската възрожденска интелигенция, поради което е преведена в преработен вариант от двама книжовници: Ат. Нескович – *Исторіа славенно-болгарскогъ народа изъ г. Раича Исторіе и нѣкихъ Историческихъ Книгъ составленна* (1801, II изд. 1811), и П. Сапунов – *Исторіата на славенно-болгарскїа народъ* (1844). Откъси от въпросната част са преведени като отделна книга и през 1993 г. от Н. Дилевски – *История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби*, в поредицата „България в творчеството на чуждестранни историци XVII – XIX век“. На основата на посочените преводи става възможно да се осветлят специфичните механизми на преводната дейност с оглед на функционирането на българския книжовен език като средство за интеркултурна комуникация не само в периода на Българското възраждане от първата половина на XIX в., но и през втората половина на XX в.

Тук типовете преводна интерпретация на Раичевия труд ще бъдат проследени на основата на кратък фрагмент – § 1 от Глава VI. *О основаніи кралевства Болгарскаго въ Мусіи* от т. I на *Историята*, стр. 347 – 348. Даденият параграф се отличава с ясна композиционна структура: основната му част се състои от описание на събитията от последните десетилетия на VII в., свързани с трайното заселване на българите на юг от Дунав; в увода се проследява предисторията на описваните случки, докато заключението представя възхвала на княз Батай и верифициране на предадената информация чрез посочване на използваните исторически извори.

Изследванията за правописните, фонетичните, морфологичните, лексикалните и синтактичните особености на разглежданите текстове показват, че Раичевата *История* е написана според нормата на историкографския стил на руския книжовен език от XVIII в. (Толстой 1988: 192), която авторът владее до съвършенство, бидейки възпитаник на Киевско-Могиланската академия. Преработката на Ат. Нескович е образец на смесения славяноръбски книжовноезиков тип на сръбския книжовен език с преобладаващи говорими фонетични и морфологични особености. В превода на П. Сапунов по-последователно са отразени новобългарските говорими черти, като и в неговия текст се проявява влиянието на книжовната традиция, а също така са употребени хибридни езикови форми. Преводът на Н. Дилевски отразява нормата на съвременния български книжовен език със спорадични елементи на архаизация на фонетично и лексикално ниво, най-често свързани с приетия от редактора принцип в собствените географски и етнически имена да се предават особеностите на оригинала (срв. напр. етнонимните названия *болгари*, *болгарски* – 85, 86).

В този контекст следва да се напомни, че характеризирането на езиковата субстанция на всеки от разглежданите текстови фрагменти според генетични критерии се изразява в идентифицирането на принадлежността на употребените езикови елементи към съответните контактуващи системи (говорими езици и/или редакции на старобългарския език), както и в установяването на „несистемните“ форми. Същевременно преводната дейност в книжовноезиковата сфера има за цел да реинтерпретира не отделни вербални единици, нито подсистеми от изходния на целевия език, а писмени текстове, чрез които се осъществява процесът на интеркултурна комуникация. Това налага установените като преводни съответствия структурни елементи, групирани по езикови нива, да бъдат разглеждани не само като проява на тенденциите във формирането и функционирането на субстанцията на нормата на целевия книжовен език, а и като минимални градивни единици, чрез които се генерира даден преводен текст.

В този смисъл анализът се префокусира върху установяването на функционално-стилистичните фактори, характерни за изходния и целевия книжовен език от съответния период, които се проявяват в преводната дейност и влияят върху избора на преводни съответствия във всеки от трите случая. На практика подобен подход предполага да бъде проследено как и в каква степен смислово-композиционната и лингво-стилистичната оформеност на оригинала организират селекцията и употребата на преводните съответствия, т.е. как в рамките на опозицията „свое“ – „чуждо“ усвояването на „чуждото“ се проявява във вид на активизиране на потенциала на „своя“ книжовен език.

Особености на оригинала

Преди всичко следва да се изтъкне обстоятелството, че разглежданото тук историческо произведение, както и неговите възрожденски преводи са възникнали преди формирането на историята като самостоятелна наука в съвременния смисъл на думата в рамките на славистиката – т.е. това е специфичен тип исторически текст, чиито концептуални и стилистични особености не са изцяло в съответствие с принципите на модерната историография. Във въпросното произведение при предаването на фактографската информация се преплитат библейската и историческата традиция; в идеологическо отношение то е свързано с процесите на национална идентификация, които при южнославянските народи в началната си фаза протичат и с актуализиране на идеята за общия им произход, като именно тези особености на съчинението привличат вниманието и на българските преводачи от

Възраждането. От една страна, научният характер на избрания текст-фрагмент се проявява в коректното цитиране на използваните източници (*Хронографията* на Теофан Изповедник, Мавро Орбини, Шарл Дюфрен Дюканж – вж. Драгова 1993: 168 – 169, 171 – 172, 175 – 176), уточняването на датите на събитията (напр. окончателното навлизане на българите в Мизия и Тракия през 679 г. сл. Хр. – 347), както и чрез въвеждането на препратки, които насочват към предходни фрагменти, съдържащи релевантна историческа информация (*какЪ уже доволно описанно – 347, какЪ уже сказанно – 347, поминаемое приуготовление учинилЪ – 348*). От друга страна, в сръбското литературознание *Историята* на Й. Раич се определя като образец на т. нар. бароков славизъм (Павич 1991: 77) и това обстоятелство обуславя нейните основни езикови и стилистични особености.

В разглеждания тук фрагмент на макротекстово ниво се установяват няколко структурни характеристики, определящи бароковата специфика във вербализацията на авторовата интенция: 1) предаване на информацията в уводната част във формата на многочленни сложни съчинени изречения; 2) употреба на инвертиран словоред в именните синтагми и в рамките на простите изречения в състава на сложното; 3) последователно прилагане на средства за ритмизиране на прозаичния текст на принципа на хомеотелевтона чрез повторение на именни и глаголни граматични морфемии; 4) използване на специфични стилистични похвати при описание на конкретно историческо събитие, а именно – стилово маркирани темпорални и причастни форми, а също така книжни синтактични модели за изразяване на цел и причина¹.

1) Преди всичко бароковата стилова оформеност на фрагмента се проявява в употребата на *усложнени синтактични конструкции* – от деветте изречения, съставлящи разглеждания параграф, само две са прости.

Уводът, в който се представя историческият контекст на описаните събития, се състои от едно сложно съчинено изречение, което освен от една вметната част с метатекстово съдържание е съставено от три асиндетонно свързани прости изречения, две съединително свързани изречения със съюза *и*; последните три изречения образуват специфична семантична цялост – първите две са противопоставително отнесени спрямо предходните, като същевременно са в съотносително отношение, изразено чрез съюзната връзка *или – или* (т.е. назовават относително самостоятелни, изключващи се исторически дейст-

¹ Поради ограниченията в обема няма за бъдат анализирани правописно-фонетичните и лексикалните особености на текстовете.

вия, които взаимно се допълват в рамките на определен период), а третото означава резултат от всички изброени действия.

Събитията, представени като предпоставки за описаните конкретни случки, са интерпретирани в тяхната висока степен на обобщеност и относителна автономност, като е експлицирана причинно-следствената им последователност във времевия континуум. Подобен ефект се постига и чрез прилагането на принципа на синтактичния паралелизъм, като всяка отделна информация е вербализирана чрез аналогични по своята структурираност прости изречения, образуващи градация в рамките на сложното изречение.

*До сихЪ порЪ,
какЪ уже доволно описанно
Болгари еще отЪ временЪ Великаго Θεодосіа
РимляномЪ часто досаждали,
Провинціи ихЪ разграбляли,
воинство побивали,
ссорилися, и мирилися сЪ ними;
однакъ или сами изЪ предѣлЪ ихЪ исходили,
или прогоняеми бывали,
постояннаго мѣста себѣ въ краяхЪ ихЪ имѣти немогли – 347.*

2) Друга характерна стилистична особеност на разглеждания фрагмент е **използването на инвертиран словоред**. Както беше посочено по-горе, заслужава внимание обстоятелството, че този подход за постигане на експресивно и/или смислово експлициране на съответното съдържание се прилага системно не само в рамките на именните синтагми, съдържащи притежателни местоимения (*Провинціи ихЪ, изЪ предѣлЪ ихЪ, въ краяхЪ ихЪ – 347*), но също така в простите изречения, включени в състава на сложните. Във втория случай именната част, изпълняваща различни синтактични функции (пряко или косвено допълнение, обстоятелствено пояснение), най-често заема позиция пред глаголната част, изпълняваща функцията на сказуемо. Финалната позиция на глагола в бароковата синтактична норма е резултат от немско-латинско влияние, реализирано с полско-украинско-руско посредничество (Зорич 2012: 232). Чрез неговото позициониране в края на съответното просто изречение се преекспонира информацията, съдържаща се в зависимите от глагола компоненти: *РимляномЪ часто досаждали, Провинціи ихЪ разграбляли, воинство побивали – 347*, и под.

3) В съчинението на Й. Раич последователно е отразена и една друга особеност, характерна за източнославянската барокова проза, а

именно – **повторяемостта на определени окончания**, чрез която се ритмизират съответните текстови сегменти. Чрез хомеотелевтонно структуриране на фразите с помощта на определени именни и глаголни граматични морфемии, характерни за структурата на черковнославянския (отчасти и руския) език, се постига естетически и емфатичен ефект в рамките на дадена част от предметното съдържание:

1) Окончанието за мн. ч. на еловото причастие *-ли*: *Римляномъ часто до-саждали, Provinciи ихъ разграбляли, воинство побивали* – 347; 2) Окончанието за мн. ч. на еловото причастие *-ли* + възвратното местоимение *ся*: *ссорилися, и мирилися съ ними* – 347; 3) Окончание *-енни* за им. пад. мн. ч. на страдателното причастие: *но отъ Іустина и Бландаріа странъ тѣхъ управителей побѣжденни и прогнанни* – 348; 4) Инфинитивното окончание *-ти*: *начали Римскія окрестныя Provinciи сокрушати и опустошати*; 5) Окончание *-у/-ю* за винит. пад. ж.р. ед. ч. на съществителните от *a*-деклинация: *Нападеніе они учинили на Сквѣію и Муссію* – 348; 6) Окончание *-ия* за вин. пад. мн. ч. на прилагателните: *начали Римскія окрестныя Provinciи сокрушати* – 347 – 348; 7) Окончание *-а* за вин./род. пад. на съществителните от *m.p.* *o*-деклинация: *подъ предводителствомъ Князей своихъ Вукича и Драгича* – 348; 8) Окончание *-аго* за род. пад. ед. ч. м. р. на прилагателните: *но Болгари коннаго и воднаго Императорскаго воинства множество увидѣше* – 348. Специално внимание заслужава аналогичната оформеност на заключителната част, в която стилогенна функция изпълняват дативните именни форми: 9) Окончанието за дат. пад. ед. ч. м.р. *-у* на съществителните от *o*-деклинация и 10) *-ому* на прилагателните в конструкция, представляваща *dativus absolutus*: *Болгари тимъ образомъ гнали ихъ и побивали немилостиво, предводителствующу и ободряющу ихъ Князю Батаю, или Бутаю, Кралю IV. по слову Мавроурбинову* – на стр. 291, и *Дуфреснову* – на стр. 89, 348.

4) При описанието на **конкретните исторически събития** стилите похвати, основаващи се на принципа на повторяемостта, чрез които е оформена композиционната рамка на откъса, се редуцират (без напълно да се изключват). За сметка на това при изображението на действията на съответните исторически личности се употребява разнообразен инвентар от средства за кондензиция на изказа главно във вид на причастни конструкции. В разглеждания кратък откъс са употребени всички видове черковнославянски причастия (и/или техните руски континуанти), с което действията придобиват усложнена темпорална и логическо-семантична характеристика (експлицират се отношенията на едновременност и предходност, нееднозначна причинно-следствена обвързаност с възможност за неозначаване на субекта на действието): 1) сегашно страдателно причастие: ***поминаемое приуготовленіе учинилъ***; 2) минало страдателно причастие: ***побѣжденни и прогнанни*** – 348, ***Болгари тимъ ободрени*** – 348; 3) сегашно деятелно причастие: ***а воинство его отишествіе видяще*** –

348; 4) минало деятелно причастие първо: *при брегахЪ Дунава становившійся* – 347, както и минало деятелно второ.

Заслужава внимание използването и на няколко езикови средства за изразяване на цел и причина – чрез варирането на принципите на декомпозиция и кондензация се постига нюансирана концептуализация на въпросните категории, а оттук и емфатичен ефект при представянето на съответното конкретно историческо съдържание. Посоченото значение се изразява чрез именната синтагма: *для цѣлбы* – 348, подчиненото изречение със съюзна връзка *понеже: понеже болѣлЪ ногами*, както и със синтактичната книжна конструкция, съдържаща причинния съюз *да бы + инфинитив: да бы укротити продержое ихЪ нападеніе* – 348, *да бы силы ихЪ вЪ конецЪ сотерти* – 348.

Следователно в компонентите, съставлящи композиционната рамка на разглеждания фрагмент (встъпителната част и заключението), на базата на синтактичния паралелизъм, инвертирания словоред и хомеотелевтонната завършеност на отделните синтактични цялости се постига внушение за естетизация, обобщенотемпорална линейна последователност, висока степен на абстрахираност на предпоставките и последствията, свързани с изобразяваните събития. В представянето на новата информация, т.е. на конкретните исторически факти, съдържащи се в дадения параграф, чрез редуването на средства за кондензация и декомпозиция на изказа действията на участниците се описват в тяхната усложнена, нелинейна темпорална и причинно-следствена съотнесеност.

Приложените похвати не променят предаваното историческо съдържание, но несъмнено отразяват един специфичен начин на неговата интерпретация – чрез стилистичната оформеност се постига не само своеобразна естетизация, но и утвърждаване на определен модел за рационално осмисляне на историческия процес по начин, характерен за бароковото световъзприятие.

Преводът на Ат. Нескович

Както е известно, Ат. Нескович превежда съответния раздел от Раичевата *История* на славяносръбски език и именно в този вид книгата се ползва с особена популярност сред българите, което налага повторното ѝ отпечатване. Редакторските промени в разглеждания откъс са насочени към ограничаване на определени особености, свързани с научното му предназначение – например отпадат уточняването на датата на окончателното проникване на българите в Мизия и Тракия, както и всички цитирания на исторически източници. Наред с

предприетите съкращения в обема на конкретната историческа информация, съдържаща се в оригиналния параграф, преводачът добавя встъпителната част от следващия параграф, посветена на заселването на българите около Варна, покоряването на седемте славянски племена и принуждаването на византийския император да им плаща данък.

При анализа на разглеждания параграф би следвало да се установи по какъв начин и в каква степен посочените по-горе четири основни компонента на бароковата структура на оригинала са релевантни при селекцията на езиковите съответствия в преводната интерпретация на Ат. Нескович.

1) Преводачът запазва **бароковата синтактична структурираност** на въвеждащата част от параграфа – сложното съчинено изречение и инвертирания словоред на съставлящите го прости изречения. Същевременно последователно заменя черковнославянските с техните аналогични сръбски говорими граматични и лексикални елементи (срв. например формите за перфект, окончанията за дат. и местен пад. мн. ч. на съществителните от *a*-деклинация *-ами*, род. пад. мн. ч. *-а*, винит. пад. мн. ч. ж.р. *-е*, както и съответните местоименни форми).

На практика Ат. Нескович използва „готовата“ синтактична матрица, която е маркирана като елемент на висок стил и има потенциал за изразяване на абстрактни логико-семантични отношения, като я „запълва“ със съответстващи сръбски особености. Реализацията на посочената стратегия отразява една начална фаза на функционално-структурното и аксиологичното адаптиране на народния език в ролята му на потенциална основа на съвременната сръбска книжовноезикова норма.

<p><i>До сихЪ порЪ, какЪ уже довольно описанно Болгари еще отЪ временЪ Великаго Феодосіа РимляномЪ часто досаждали, Провинціи ихЪ разграбляли, воинство побивали, ссорилися, и мирились сЪ ними; однакъ или сами изЪ предѣлЪ ихЪ исходили, или прогоняеми бывали, постояннаго мѣста себѣ вЪ краяхЪ ихЪ имѣти немогли – 347.</i></p>	<p><i>Довдесмо довольно описали, како су Болгари још ѿ времена Анастасіа Императора Греками често досађивали, Провінціје њіове разграбљавали, воинство побивали ссорилисе и смирили се сѣ нима; послѣ или су сами изъ њіови предѣла исходили; или су ѿ ни протерани бывали, постојанногъ текъ мѣста у странама греческима нису могли имати – 69.</i></p>
---	---

2) По отношение на примерите на *инвертиран словоред* в именните синтагми, съдържащи местоимения (особено притежателни), Ат. Нескович прибягва до различни преводни решения. Някои от конструкциите запазват оригиналната си структурираност, но в сръбизиран вид (*Провинціїи ихЪ – Провинціе нїове разграблали – 69*, и под.), други именни словосъчетания отпадат поради съдържателните редакторски изменения. Същевременно се установяват и примери за *нормализиране на словоарета* (*изЪ предѣлЪ ихЪ – или су сами изъ нїови предѣла изсходили – 69*, и под.).

3) В рамките на третата тенденция – *към ритмизация* на прозаичния текст чрез въвеждане на граматична рима, се осъществяват съществени трансформации. В превода на Ат. Нескович, от една страна, се явяват:

а) Характерни за оригинала черковнославянско-руски флексии с ритмизираща функция, които имат формални съответствия и в сръбския език. Например черковнославянското инфинитивно окончание *-ти* (70), окончанието *-у/-ю* за винит. пад. ж.р. ед. ч. на съществителните от *a*-деклинация (70), окончанието *-енни* за им. пад. мн. ч. на страдателното причастие – в сръбски без геминация на съгласната /н/ (70). По аналогичен начин и в комбинацията на окончанието за мн. ч. на еловото причастие *-ли* + възвратното местоимение *ся* последното последователно се явява в сръбски фонетизъм: *ссорилися, и мирилися сЪ ними* (347) – *ссорилисе и смирили се* (69).

б) Специфични сръбски граматични морфеми, които поради употребата им в повторително структурирани синтактични цялости по аналогия също придобиват посочената стилогенна функция:

Срв. цитирания по-горе пример на превеждане на встъпителното изречение от параграфа, при което освен окончанието на еловото причастие се наблюдава повторемост и на глаголната енклитика: (*су + ... -ли*): *послѣ или су сами изъ нїови предѣла изсходили; или су ѿ ни протерани бивали 69*. Черковнославянското окончание *-ия* за вин. пад. мн. ч. в две форми на прилагателните се заменя от съответстващото му сръбско окончание *-е* на прилагателните и съществителните, което се явява в три форми: *начали Римскїя окрестнїя Провинціїи сокрушати* (347 – 348) – *начали Греческе сосѣдне Провинціе сорушавати, и грабити* (70). Окончанието *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *o*-деклинация също се запазва (напр. *При владѣнїю пакъ Константіна Погонта Л. X. 679 – 69*, и под.), но намалява своята фреквентност поради преобразуването на определени изходни генитивни синтагми в техните сръбски инструментални съответствия (*но Болгари коннаго и воднаго Императорскаго войнства множество увидѣвшие* (348) – *и на Болгаре моремъ и сувимъ наступїю – 71*). В това отношение особено характерно е въвеждането на конструкцията *под+инструментал*, в която творителната форма на името на съответния владетел означава в чия власт е онава, спрямо което се определя отношението на владееене (Стеванович 1974: 481–482): *подъ Кралемъ своимъ Батаїомъ – 70; подъ вождами своими Вукичомъ и*

Драгичомъ – 70. Друга сръбска особеност, която поема ритмизираща функция, е окончанието за локатив: *у странама греческима* – 69.

С отпадането на финалната част от параграфа, в която основна ритмизираща роля играят окончанията за дателен падеж във възхвалата на Батай и в цитиранията на източниците, съществено се нарушава зададената в изходния текст рамкова барокова композиция на разглеждания параграф.

4) Четвъртата особеност на оригинала, която е свързана с използване на *причастни форми и конструкции* при описанието на конкретните исторически случки, също претърпява съществени преобразувания. Доколкото в по-голямата си част това са стилогенни граматични форми, които липсват в сръбския език и/или се възприемат като книжни, Ат. Нескович последователно ги заменя със сръбски говорими съответствия.

Вместо сегашното страдателно причастие се употребява съответстващата форма за минало страдателно причастие (*или прогондѣми бивали* (347) – *или су ѿ ни протерани бивали* – 69). В предаването на миналите страдателни причастия при описанието на конкретни действия се установява един пример за запазване (*побѣждени и прогнани* (348) – *побѣждени и прогнани* – 70) и един за преобразуване в стилистично маркирана форма на перфективен презент (*Болгари тимЪ ободрени* (348) – *а Болгари ободресе* – 71). Сегашното деятелно причастие отпада в синтактична позиция, в която е употребено в изходния текст, но в случай на по-свободна преводна интерпретация може да бъде въведена аналогична сръбска форма (*Болгари тимЪ ободрени гнали ихЪ и побивали немилостиво* (348) – *а Болгари ободресе, ни гонѣи силно побивали* – 71). Миналото деятелно причастие последователно се предава с подчинено обстоятелствено изречение за време или с подчинено определително изречение, съдържащи най-често форма на перфект или на плюсквамперфект (*при брегахЪ Дунава становившійся* (347) – *Болгари кои су се ... покрай Дунава поселили были* 70, *еже увѣдавЪ Константин ИмператорЪ* (348) – *кое кадЪ Е уразумео* – 70, и под.).

Сърбизацията обхваща и изразяването на цел и причина – съответната именна синтагма запазва своята структурираност (*для цѣлбы* 348 – *ради цѣлбе* – 71); синтактичната конструкция, съдържаща причинния съюз *да бы + инфинитив*, се предава чрез нейното сръбско съответствие *да би + инфинитив + елово причастие от моѣи* (*да бы укротити продерзое ихЪ нападеніе* (348) – *да бы то нѣово дерзновенно нападеніе укротити могао.* – 70, и под.); същевременно употребеното в оригинала подчинено обстоятелствено изречение за причина се преобразува в подчинено определително, с което се променя смисловата структура на разглеждания фрагмент (*понеже болѣлЪ ногами* (348) – *Императоръ, кои Е слабъ на ногу быо* – 71).

Преводът на Нескович отразява началната фаза на легитимиране на народния език в книжовната употреба чрез проникването му в определени готови барокови синтактични модели. Преводачът запазва и преекспонира книжни особености, свързани с изреченските синтактични структури, а изоставя такива, които нямат аналогия в народния език (срв. последователното преобразуване на причастията в подчинени изречения). По този начин се увеличава фреквентността на формите за перфект, като тяхната ритмизираща функция става доминираща в текста. Подобна стилистична маркираност придобиват по аналогия и други сръбски съответствия, като например инструменталната конструкция с предлога *под*, в която творителната форма е име на владетел. Вследствие на направените трансформации се променя моделът на вербализация на историческото съдържание, който е по-опростен и еднообразен и при който отпадат стилистичните маркери за постигане на бароков контраст между описанието на обстоятелство и на събитие.

Преводът на П. Сапунов

Преводът на П. Сапунов не е направен от оригинала, а от преработената версия на Ат. Нескович. Последната е предпочетена, доколкото е базирана на идеята за общодостъпност и разбираемост на историческото знание, което да се превърне във фактор за формирането на националната идентичност. Тръгвайки от утилитаризираната версия на Нескович, в която сръбските говорими особености доминират в стилистичната организация на текста, преводачът изгражда нейното новобългарско съответствие².

1) По отношение на **синтактична структурираност** на разглеждания фрагмент П. Сапунов запазва усложнената оформеност на уводната част в нейната славяносръбска „демократизирана“ морфологична и лексикална реализация, като по аналогичен начин последователно запълва бароковите изреченски матрици с български езикови

² В съдържателно отношение П. Сапунов стриктно се придържа към версията на Нескович, чрез което се препотвърждава популяризаторската функция на текста. Също така при селекцията на преводните съответствия се проявява изразена зависимост от синтактичната оформеност на оригинала – срв. примери като: *Туй сѧ пакъ случило тѧй* – 69, *Болгарите, които сѧ сѧ сосъ Аспаруха, както сме вече казали, покрай Дунава поселили быле* – 69, *което когато е разумалъ Константинъ Императоръ* – 70, в които словоредните особености, както и реализираните повторения на звукови и морфосинтактични единици нямат експресивен или емфатичен ефект, а са проява на буквален превод.

особености, употребявайки членни форми при имената, български форми на притежателните и личните местоимения, както и перфект с български фонетизъм на спомагателния глагол *съм*.

<p><i>Довдесмо доволно описали, Како су Болгари іоц ѿ времена Анастасіа Императора Греками често досађивали, Провінціе ніове разграблвали, войнство побивали ссорилисе и смирили се съ нима; послѣ или су сами изъ ніови предѣла изсходили; или су ѿ ни протерани бивали, постоанногъ текъ мѣста у стран- нама греческима нису могли имати – 69.</i></p>	<p><i>До тукъ сме доволно описали, какъ сѧ Болгарите іоце ѿ времената на Императора Анастасіа на Гѧрциите често досаждавали, тѣхните Провинцій разграблвали, войнството побивали, ссорили сѧ, и мирили сѧ съ тѣхъ: сетнѧ или сѧ сами изъ тѣхните предѣли изхождали, или сѧ ѿ тѣхъ испѧдвани бивали, постоанно тѣхны мѣста въ Гречес- ките страни ни сѧ можле да иматъ – 69.</i></p>
--	---

2) Същевременно П. Сапунов последователно нормализира **словореда** и в малкото запазени в превода на Нескович инвертирани **именни синтагми**, съдържащи прилагателни имена и притежателни местоимения (*Провинціе ніове разграблвали (69) – тѣхните Провинцій разграблвали (69), подъ вождами своими Вукичомъ, и Драгичомъ (70) – подъ свойте вожды, Вукича, и Драгича (70)* и под.).

3) В рамките на **тенденцията към ритмизация** на прозаичния текст се очертават следните тенденции:

3.1. **Запазване** на флексии с ритмизираща функция, които са характерни за българския (книжовен) език и представят формален аналог на определени черковнославянско-руски и сръбски граматични морфеми. В този случай реализацията на общи преводни решения се основава на генетичната общност на трите контактуващи системи (например окончанието **-енни** за им. пад. мн. ч. на страдателното причастие (*побѣждени и прогнани (70) – побеждени и прогнани – (70)*).

3.2. **Въвеждане** на специфични български граматични морфеми, използвани за хомотелевтонно структуриране на съответните текстови сегменти – например: членна форма на имената, включително и в най-консервативната текстова позиция, каквато е заглавието, в комбинация с нормализиране на словореда (*За Основаніето на Болгарското Царство въ Муссіата*); членна форма + елово причастие (*на Гѧрциите често досаждавали, тѣхните Провинцій разграблвали, войнството побивали – 69*).

3.3. *Замяна* на сръбски с български форми, при която поради структурната специфика на изходния и целевия език съществено се променя стилистичната оформеност на преводния текст. Така например, от една страна, предаването на инфинитивното окончание *-ти* с окончанието *-/ат* за 3 л. мн. ч. сег. вр. при запазването на словоредните особености обуславя реализацията на принципа на хомеотелевтона и с български средства (*начели Греческите сосѣдни Провинції да сокрушаватъ и да грабѣтъ* 69-70). По аналогичен начин се променят граматичните морфемии, създаващи еуфоничен ефект, чрез замаяната на окончанието *-у/ю* за винит. пад. ж.р. ед. ч. на съществителните от *а*-деклинация със съответната обща именителна форма (*Сторили сѣ ты нападеніе на Скивіа и Муссіа* 70).

От друга страна, при изразяването на определени граматични значения, съответстващи на значенията в изходния език, първите могат да не се вербализират в ритмизирана форма. Посочената особеност в превода на П. Сапунов отразява влиянието на структурните различия между изходния и целевия език, които се проявяват вследствие на стриктното придържане на преводача към оригинала. Нерядко определени хомеотелевтонно структурирани сръбски синтагми от превода на Нескович при Сапунов изгубват стилистичната си маркираност:

Раич: *поводѣ подали Болгари сицевимѣ образомѣ* (348) – Нескович: *Болгари дали су повод оваковимѣ начиномѣ* (70) – Сапунов: *Болгарите сѣ дали поводъ съ тосъ начинъ* (70); Раич: *но Болгари коннаго и воднаго Императорскаго войнства множество увидѣше* (348) – Нескович: *и на Болгаре моремѣ и сувимѣ наступію* – Сапунов: *и на Болгарите по морето и по сухо настѣпилъ* (70).

Специфични тенденции се очертават по отношение на окончанието *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *о*-деклинация. То се запазва в превода (едновременно с ритмизиращата си функция) в съответните синтагми, които са характерни не само за българския книжовен език, но и за българския говорим език (срв.: *ѡ времена на Императора Анастасіа* – 69, *При владѣніето пакъ на Константина Погонта* – 69; *но ѡ Іустина и Бландаріа ... побѣждени и прогнани* – 70). Същевременно при преобразуването на употребените в превода на Нескович под влияние на говоримия език сръбски инструментални конструкции, съдържащи име на владетел, освен превеждането на последните с аналитично българско съответствие, при което се изгубва хомеотелевтонната оформеност на синтагмата (*подѣ Кралемѣ своимѣ Батаіомѣ* (70) – *подѣ своѣ Царѣ Батоі* – 60), се наблюдава и замаяната на инструменталните форми с родително-винителни (*подѣ вождами своимѣ Вукичомѣ и Драгичомѣ* (70) – *подѣ своите вожди Вукича и Драгича* – 70). По този начин в българския превод съответс-

тивията на творителните окончания или нямат ритмизираща функция, или последната се поема от окончанието *-а* за вин./род. пад. на съществителните от м.р. *о*-деклинация, което увеличава своята фреквентност в примерите, съдържащи име на владетел. Така в превода на Сапунов се появяват определени стилистично маркирани форми, които, обективно погледнато, имитират аналогичните книжни елементи от текста на Раичевия оригинал, но са народни по произход, доколкото се явяват в аналитични конструкции. В случая се проявяват определени тенденции в новобългарския книжовен език от епохата, свързани с преосмислянето на стилогенната функция на остатъците от падежни форми в народния език и тяхното съотнасяне и взаимодействие с книжните им съответствия.

3.4. По отношение на стилистичните похвати, използвани в оригиналния текст за описанието на конкретни исторически събития, П. Сапунов изхожда от радикално трансформираната от Нескович славяносръбска версия, в която **причастните конструкции** са заменени предимно чрез съответни подчинителни изречения, съдържащи форми на перфект³. Изтъкнатото по-горе строго придържане към синтактичните особености на Несковичевия превод, включително и в превеждането на сръбския перфект, води до наличието на неграматични словоредни решения в Сапуновия превод, които му придават различен тип изкуственост, нехарактерен нито за Нескович, нито за Раич. Същевременно сходната структура на формите за перфект в двата южнославянски езика в рамките на посочената преводна стратегия позволява българските съответствия да поемат същата ритмизираща функция (например: *послѣ или су сами изъ нїови предѣла изсходили; или су ѿ ни протерани бивали* (69) – *сетнѧ или сѧ сами изъ тѣхныте предѣли изхождали, или сѧ ѿ тѧхъ испѧдвани бивали* – 69, и под.). В българския превод се увеличава фреквентността на формите

³ И в двата разглеждани превода липсват Раичевите форми на сегашно страдателно причастие, които са предадени с форми на минало страдателно причастие (или **прогонѧми бивали** (347) – *или су ѿ ни протерани бивали* (69) – *или сѧ ѿ тѧхъ испѧдвани бивали* – 69). От своя страна сегашните и миналите деятелни причастия се превеждат чрез съответните подчинени изречения, съдържащи перфект/плюсквамперфект (*а войнство его отишествїе видяще* (348) – *а войство нѣгово, коее мыслило, да устрашенъ бѣжи* (71) – *а войнството негово, което е мыслило чи устрашенъ бѣга* (71); *при брегахѣ Дунава становивїиися* (347) – *Болгари кои су се ... покрай Дунава поселили были* (70) – *сѧ сѧ ... покрай Дунава поселили были* (69), *еже увѣдавѣ Константинѣ Императорѣ* (348) – *кое кадѣ Е уразумео* (70) – *което когато е разумѧль* (70) и под.).

за перфект и в случаите на по-голяма самостоятелност от страна на преводача при селекцията на преводните съответствия – срв. например: *а Болгари ободресе, ни гонехи силно побивали, и чакъ до Дунава протерали (71) – а Болгарите като сд ободрили, тлхъ като Гонали силно побивали, и чакъ до Дунава прокарили – 71).*

По аналогичен начин при изразяването на цел и причина, което, както беше изтъкнато, има ключово значение за концептуализацията на представяното конкретно историческо съдържание, П. Сапунов адекватно предава предложната синтагма *ради цълбе (71) – за изцълреніе (70)*, следва Нескович и в преобразуването на подчиненото изречение за причина в определително (*понеже болълъ ногами – Императоръ, кои Е слабъ на ногу быо (71) – който е слабъ на краката былъ – 70*). Същевременно се неутрализира стилистичният ефект от повторителната употреба на конструкцията *да бы + инфинитив* за изразяване на цел. В единия от примерите преводачът се съобразява със словоредните особености на българския език (*да бы силе нїове са свимъ сатерти могао (70 – 71) – за да може досуцъ тѣхныте сили да стріе – 70*); в другия случай обаче чрез буквалното пренасяне на конструкцията се получава изкуствен словоред и по този начин се изгубва не само стилистичната маркираност, но и адекватното възприемане на съдържателната информация (*да бы то нїово дерзновенно нападеніе укротити могао (70) – да бы туй тлхно дерзновенно нападеніе да укроти можаль – 70*).

Следователно П. Сапунов запазва сложната синтактична структурираност на въвеждащия абзац. Същевременно словоредът на именните синтагми е последователно нормализиран, ритмизиращата функция на граматичните морфемии е съществено преобразувана – поради аналитизма на българския език и по-ограничения инвентар от именни флексии определени текстови фрагменти, които в изходния текст са стилистично маркирани, стават стилистично неутрални. Част от българските съответствия реализират ритмизиращата си функция (окончанието за 3 л. мн. ч. сег. вр.; възвратната частица *се*; формата на страдат. причастие *-ени*; окончанието *-а* за ж.р. ед. ч., членната форма), като винит./родит. флексия *-а* за м. р. при названия на владетели увеличава фреквентността си. Формите за перфект доминират като ритмизиращо средство в преводния текст, а също така се превръщат в основно време за предаване на историческото съдържание като цяло. В процеса на проникването на народните елементи в готовите интелектуализирани матрици нито стилистичната структурираност на въвеждащия абзац вече е барокова, нито перфектът е елемент

само на устния народен наратив. По този начин в значително по-голяма степен, отколкото у Нескович, се неутрализират оценъчно-интерпретативните компоненти, които са вербализирани чрез барокови стилови похвати.

Преводът на Н. Дилевски

Преводът на Н. Дилевски на откъси от Раичевата *История* е снабден с научнопопулярен предговор и научен коментар от Н. Драгова⁴. Определянето на преводните стратегии, които прилага третият преводач, предполага директно сравнение с оригиналния Раичев текст.

1) По отношение на предаването на **синтактична оформеност** на изходния текст за първи път се установяват отделни примери за опростяване на изреченските структури – срв. например преобразуването на въвеждащото сложно изречение от разглеждания параграф:

<p><i>До сихъ поръ, какъ уже довольно описанно Болгари еще отъ временъ Великаго Феодосіа Римляномъ часто досаждали, Провинціи ихъ разграбляли, воинство побивали, ссорилися, и мирилися съ ними; однакъ или сами изъ предѣлъ ихъ исходили, или прогоняеми бывали, постояннаго мѣста себѣ въ краяхъ ихъ имѣти немогли – 347.</i></p>	<p><i>Дотогава, както вече е достатъчно описано, болгарите често досаждали на ромеите още от времето на Теодосий Велики. Те разграбвали провинциите им, разбивали войската, свадили се и се помирявали с тях, обаче или сами излизали от пределите им, или бивали прогонвани и не могли да си имат постоянно място в техните краища – 85.</i></p>
---	---

Въпреки че по същия начин е преструктурирано още едно изречение на стр. 85 – 86, разглежданата барокова стилистична особеност принципно е запазена в превода.

2) Най-съществената специфика на третия превод е цялостното **нормализиране на словоредата** не само в рамките на именната синтагма (както у Сапунов), но и на изреченско ниво. Тъй като посочената стратегия е приложена в повечето изречения от параграфа, в които

⁴ Термините, с които се назовава езикът на Раичевата *История* в разглежданото издание, са подвеждащи – в заглавието е посочено, че преводът е направен от „староруски църковнославянски език“; в предговора писменият език на Раич се определя едновременно като „литературен славяно-руски“ (14) и като „славяно-сръбски изкуствен език“ (17).

тази трансформация е възможна, очевидно става дума за осъзната тенденция. По този начин се променя един ключов компонент от логико-семантичната структурираност на предаваното съдържание, която у Раич е реализирана чрез стилистични средства. В превода при описанието на историческите обстоятелства и събития, противно на оригинала, позицията на темата най-често е заета от глаголното съдържание, а на ремата – от именното. Вследствие на утвърждаването на модела S – P – O значително се ограничава и възможността за актуализиране на ритмизиращата функция на определени граматични морфемии в постпозиция в рамките на съответните прости изречения.

3) **Ритмизирането** на текста чрез повторение на граматични морфемии се установява в органичен брой примери. Най-устойчиви (запазени и от предходните двама преводачи) са формите на минало страдателно причастие (*но били победени и прогонени* 86). Тяхната фреквентност се увеличава и вследствие на прилагането на разглеждания стилистичен похват във финалния абзац на параграфа, който е съкратен от Нескович и Сапунов. Както беше споменато, във въпросния абзац се съдържат дативни форми с ритмизираща функция, на които у Дилевски съответстват форми за минали страдателни причастия (*Болгари тимЪ образомЪ гнали ихЪ и побивали немилостиво, предводителствующу и ободряющу ихЪ Князю Батаю, или Бутаяю, Кралю IV. по слову Мавроурбинову – на стр. 291, и Дуфреснову – на стр. 89 (348) – предводителствувани и въодушевлявани от техния княз Батай или Бутай – 86*). Подобно на Сапуновия превод се запазва повторителната употреба на определени граматични морфемии, като окончанието за 3 л. мн. ч. сег. вр. (*да разоряват и опустошават – 86*), формите на *-ия* на съществителните от ж.р. ед. ч. (*в Мисия и Тракия – 86, нападнали Скития и Мисия – 86*), а антропонимните названия *Вукич и Драгичич – 86*, се явяват в основната си форма.

Съществено се променя, доколкото е запазена, емфатичната функция на окончанието *-ли* на еловото причастие (в превода се използва преизказно наклонение). В уводния абзац въпросните форми се явяват в антепозиция за разлика от оригинала: *досаждали х разграбвали х разбивали* 85; в други случаи се запазва употребата им в постпозиция: (*ободрени*) ... *ги гонели и немилостиво ги избивали* ... (86). По различен начин е предадена повторително употребената комбинация от окончанието *-ли* на еловото причастие и възвратната частица *се* – във встъпителната част се променя типът стилизация на принципа на хиазма (*свадили се и се помирявали с тях* 85), а в един пример от описанието на конкретна историческа случка по-стриктно е

следван неутралният словоред на оригинала (*сами се изплашили и се обърнали в бягство* 86).

4. В преобразуването на **причастните форми и конструкции** се прилага подход, аналогичен на възрожденските преводачи.

Така например сегашното страдателно причастие се предава чрез съответната форма за минало страдателно причастие (*или прогондѣми бивали* (347) – *или бивали прогонвани* – 85). Миналите страдателни причастия се запазват без изключение в новобългарски фонетичен облик (*но били победени и прогонени* – 86, *Болгари тимъ ободрени* (348) – *Болгарите, ободрени от това* – 86). Сегашното и миналото деятелно причастие най-често се преобразуват в подчинено темпорално изречение (*а войнство его отишествіе видяще* (348) – *а пък неговите воини, като видели оттеглянето му* (86); *еже увѣдавъ Константин Императоръ* (348) – *Щом научил за това, император Константин [...]* – 86; *коннаго и воднаго Императорскаго войнства множество увидѣши* (348) – *като видели множеството императорско воинство на коне и по вода* – 86), но се установяват и единични примери за трансформиране в просто изречение в състава на сложно съчинено (*и сами устрашившия, начали бѣгству себе вдавати* (348) – *сами се изплашили и се обърнали в бягство* – 86), както и в словосъчетание с функция на подлог (*при брегахъ Дунава становившиися* (347) – *Спрелите се при бреговете на Дунав болгари* – 85).

От бароковата структурираност на изходния текст в превода на Дилевски с малки изключения се запазва усложнената синтактична оформеност, както и съответните конструкции с повтаряемост на еднородни елементи в случаите, когато структурата на българския език го позволява. Най-съществено изменение в бароковата оценъчно-концептуална интерпретация на предаваното съдържание предизвиква последователната нормализация на словоредата.

Разгледаните преводни решения са следствие от разбирането за Раичевата *История* като за научен текст, което е заявено и в научно-популярния предговор към изданието. Неслучайно в анонса Раич е определен като „автор на първата история на България от академичен тип“, без обаче да се коментира специфичната концептуална и стилистична структура на неговото съчинение. Самият подход на Н. Дилевски на стриктно придържане към текстовото съдържание е съобразен с критериите на съвременната историческа наука, т.е. цели максимално точното предаване на оригинала като исторически извор. В този контекст възможността за инфилтриране на отделни стилистични похвати за естетизация на предаваното съдържание се реализира само дотолкова, доколкото това не противоречи на основната интенция на преводача. Поради посочената причина не са потърсени други специфични съответствия в системата от причастните и деепричастните форми на съвременния български език, не са използвани като из-

точник за стилизация на преводния текст и утвърдилите се в съвременната историческа художествена литература средства да архаизация, които са характерни и за историческите текстове от Възраждането (например названията на владетели в родителен падеж, определени форми на прилагателните и под.).

*

Българските преводни интерпретации на разгледания тук текст-ов фрагмент от *Историята* на Й. Раич дават възможност да се установят определени взаимни зависимости между преводната рецепция и тенденциите във формирането и функционирането на новобългарския книжовен език.

Ат. Нескович превежда съответния раздел от Раичевата творба на славяноръбски език с преобладаващи народни особености. Възможността въпросният превод да придобие широка популярност сред българите, наложила повторното му отпечатване, се обуславя от появата на книгата в една начална фаза от формирането на българската национална идентичност, в която немаловажна роля играе идеята за южнославянската взаимност в различни нейни реализации. Текстът заслужава внимание като относително ранна проява на утвърждаване на демократичната линия в развитието на славяноръбския книжовноезиков тип, а в интеркултурна перспектива – като образец за употреба на един говорим родствен славянски език във високата сфера на историографията, който е използван като изходен текст за превода на П. Сапунов.

Така целта на втория превод на раздела за българската история е да предложи на читателя четиво, даващо популярни исторически знания на основата на същата демократично-просвещенска идеологическа концепция, но чрез смяна на кода. Преводната интерпретация на П. Сапунов отразява една следваща фаза от процеса на формиране на националната идентичност, в която се наблюдава относително еманципиране от общоюжнославянските идеи. В езика на неговия превод се пресрещат две тенденции – интелектуализирането на народния език и демократизирането на традиционния, с което се подготвя формирането на историографския стил на новобългарския книжовен език. Редуцирайки по-последователно от своя предшественик бароковата експресивна и рационална усложненост на изказа при концептуализацията на историческото съдържание, Сапунов максимално доближава стилистиката на историографското повествование до народния нарратив, без обаче да се идентифицира с последния. В този смисъл той е представител на по-радикалния тип писмена практика на народна го-

ворима основа през разглеждания период⁵. Въпросната специфика се потвърждава и от най-общата съпоставка между езика на разглеждания тук параграф от Раичевата *История* в превода на Сапунов с аналогичния фрагмент от *Царственика* на Хр. Павлович, която би могла да бъде предмет на отделно изследване.

Преводът на Н. Дилевски се основава на твърде различна мотивация, а именно – текстът да се осмисли предимно и изключително като научно съчинение в съвременния смисъл на думата.

От транслатоложка гледна точка идеалната цел на превода би била да предаде на целевата култура не само определен обем съдържателна информация, но и вербализираните в изходния текст естетически, идеологически и концептуални специфики, които отразяват епохата на неговото възникване, за да се открие възможност целевата култура да се съотнесе и осмисли чрез тях, да получи импулси за своята пълноценна самоидентификация. Вместо това обаче на практика при усвояването на културното наследство чрез превода нерядко се стига до преекспонирането на актуалните потребности и ценностите на целевата култура от даден период, вследствие на което се заличават релевантни особености на оригинала. В този смисъл чрез преводната рецепция на историческото съчинение на Й. Раич се очертават три етапа от развитието на българската култура, през които по специфичен начин и поради различни идеологически основания се редуцира именно бароковата концептуална и стилистична принадлежност на творбата.

ЛИТЕРАТУРА

Драгова 1993: Драгова, Н. Извори на Йован Раич. [Dragova, N. Izvori na Yovan Raich.] // *Йован Раич. История на всички славянски народи и най-паче на болгари, хорвати и серби. Откъси*. София: Наука и изкуство, 1993, 163 – 178.

Зорич 2012: Зорић, М. Реченична структура у делима Павла Јулинца. [Zorić, M. Rečenična struktura u delima Pavla Julinca.] // *Зборник Матице српске за славистику*, № 81, 2012, 229 – 240.

Иванова 2012: Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Lektsionen kurs.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.

⁵ Тази особеност на книжовната практика на П. Сапунов се потвърждава и в неговия превод на *Новия завет* (1828, II изд. 1833) (вж. Иванова 2012: 317 – 320).

История 1794: *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ изъ тмы забвенія изытая и во свѣтъ исторический произведенная Иоанномъ Раичемъ во Свято Архаггелскомъ монастырѣ Ковилѣ. Часть первая.* [Istoriya raznyh slavenskih narodov naipache Bolgar, Horvatov i Serbov iz tmy zabveniya izyataya i vo svet istoricheskiy proizvedennaya Yoannom Raichem vo Svyato Arhaggelskom monastyre Kovile. Chast' pervaya.] Въ Виенѣ, 1794.

Павич 1991: Павић, М. *Историја српске књижевности. Барок.* [Pavić, M. Istorija srpske književnosti.] Београд: Досије – Научна књига, 1991.

Стеванович 1974: Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнојезичка норма). II. Синтакса.* [Stevanović, M. Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma).] Друго издање. Београд: Научна књига, 1974.

Толстой 1988: Толстой, Н. Конкуренция и сосуществование норм в литературном языке XVIII века у сербов. [Tolstoy, N. Konkurencsiya i sosushchestvovaniye norm v literaturnom yazyke XVIII veka u serbov] // Н. Толстой. *История и структура славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1988.